

Частина 2.

У боротьбі за незалежність України

Передумови громадської активності

Кінець 1980-х – початок 1990-х років став рубіжним чинником у визначенні українців як політичної нації. Хвиля лібералізації суспільно-політичних відносин, демократичні перетворення громадського життя сприяли трансформації національної свідомості, пошуку істини, свободи, людських цінностей, збереженню історичних пам'яток, відродженню культурної спадщини. В умовах монопартійної системи групування громадян за спільними інтересами здійснювалося через створення неформальних громадських організацій, товариств і спілок.

Цей процес сприяв формуванню громадської думки навколо державотворчих намірів народу України, його боротьби за остаточну незалежність Української держави. Шлях до незалежності проходив через духовне й національно-культурне відродження, усвідомлення політичного призначення нації. Інтенсивність і характер змін суспільно-політичної системи були досить швидкоплинними. Таку оцінку можна давати, розуміючи весь процес становлення, поетапність розвитку й структурування в майбутньому багатопартійної системи, ролі громадських організацій у формуванні органів влади та у процесі боротьби за владу. Але реформування значною мірою залежало від законодавчих основ державного організму, громадсько-політичної струк-

туризації суспільства, ідеологічної консолідації, політичного протистояння з владою, навіть особистих амбіцій окремих груп та осіб.

Історична перемога українського народу – становлення незалежної держави України – не була одномоментним актом чи випадковим історичним фактом. До часу ухвалення позачерговою сесією Верховної Ради УРСР Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року було здійснено важкі кроки. Цьому процесу передували глибокі та суперечливі водночас події, насамперед пов'язані з так званою «горбачовською перебудовою». Прийшовши до влади у березні 1985 року, Михайло Горбачов поставив перед собою і своїми соратниками надскладне завдання трансформації існуючого ладу. Проте, процеси, які не залежали від рішень політичної верхівки, вже автоматично змінювали намічений курс і переростали в своєрідну революційну хвилю, котра дедалі більше набирала соціальних, політичних і національних обрисів.

Соціальний бік змін був закладений на рівноправності різних форм господарювання (колективних, приватних тощо). Людина почала переосмислювати власне бачення соціально-економічних перетворень через власні можливості господарського розвитку. Різні регіони України мали різні історичні традиції соціально-економічного життя, однак всі вони переважно негативно сприймали монополію держави на цей процес.

Відповідною була й системна криза тоталітарного режиму. Політичні обриси полягали в тому, що в СРСР не існувало організованої політичної сили, яка б в умовах тоталітарного устрою змогла витворитися в середовищі тогочасного суспільства й стати альтернативою комуно-радянському режимові. Однак поступово політична свідомість громадян набувала вимогливих ознак політичного рівноправ'я у всіх суспільних аспектах. Ще складніше виходило з національним питанням тієї революції, в яку переросла перебудова. Не відразу і з великими труднощами, але державна символіка Української Народної Ради була затверджена. Разом з нею було прийнято й ідеологічні цінності, прямо протилежні марксизму-ленінізму.

Внаслідок цих змін централізоване державне управління почало послаблюватися, а відтак нового прояву набули відносини всесоюзного центру з регіональними. Дедалі частіше такі відносини переростали в протистояння, яке почало набувати характеру національно-визвольного руху.

У часи лібералізації комуно-радянського режиму, яка відбувалася під гаслом політики лідера СРСР Михайла Горбачова «за перебудову», розпочався процес перегляду покарань, котрих зазнали політичні в'язні. У 1988 році члени колишньої правозахисної організації Української гельсінської групи (УГГ) сформували Українську гельсінську спілку (УГС). За своїм характером дисидентська діяльність до цього часу носила чітко окреслений характер індивідуального протесту проти гігантської державної машини, уособлюваної партійно-радянським апаратом. У кожного з її противників були свої мотиви та причини для виявлення незгоди з існуючим політичним режимом та відкритого протистояння йому. Переважна більшість представників руху диси-

дентів належала до інтелігенції – своєрідної соціальної групи, яка в силу своїх суспільних функцій особливо гостро відчувала вади тоталітарної системи, радянський суспільно-громадський та культурно-освітній тиск, повсякчасне порушення прав та свобод особистості.

Для абсолютної більшості громадян, які пройшли всі етапи своєї соціалізації в умовах «закритого» суспільства, постійної ксенофобної пропаганди проти різноманітних «ворогів» – внутрішніх і зовнішніх, надмірного бажання каральних органів «підтримати порядок», а також практики показових розправ з виявами інакомислення, будь-яка суспільнозначима незгода була повністю заборонена й найменший привід її жорстко контролювався.

Дисидентський рух, який так і не вдалося повністю нейтралізувати, став свідченням того, що незаангажовані системою українці поступово приходили до усвідомлення необхідності суспільних змін. Цей процес став своєрідним попередником наступного етапу демократизації, запорукою збереження ідеї державної самостійності України.

У період «застою», крім іншого, значної девальвації зазнала офіційна ідеологія – марксизм-ленізм, що відігравав роль і основної підпори домінування комуністичної партії в усіх сферах життя суспільства. Вона остаточно втратила вплив на розвиток суспільних процесів. На це активно реагували громадяни, хоча й переважно не висловлюючись офіційно, відкрито, а більше в низах. У таких умовах мобілізація мас на базі офіційної ідеології ставала помітною проблемою для влади.

Ще у 1960-х роках до дисидентського руху залучився один із лідерів новітнього відродження громадсько-політичної думки краю Петро Скунець, котрий популяризував працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», підтримував контакти з іншими діячами опору. Значних гонінь та переслідувань зазнали діячі-дисиденти, до яких можемо віднести Івана Чендея, Юрія Бадзя, Павла Кампова, Олександра Ороса, Юрія Цьому, Івана Станіслава, Василя і Галину Береців, Василя Кушнаря, Юрія Чорі, Івана Мирона, Василя і Андрія Скрипків, Віктора, Івана і Миколу Попадичів, Олексу і Марію Павлюків, Михайла Коперльоса, Юрія Бердаря, Миколу Бондаря, Йосипа Терелю та багатьох інших. Багато хто з них поплатився за вільнодумство, відкриту критику пануючої тоді ідеології, пропонував альтернативні шляхи суспільно-політичного розвитку, поширював підпільну й офіційно заборонену літературу, відмовлявся співпрацювати з каральними чи партійними органами або ж просто «занадто» відстоював українську національну ідею.

Незважаючи на офіційну заборону діяльності Греко-католицької церкви, священнослужителі, котрі не визнавали ліквідації унії, продовжували підпільно проводити душпастирську роботу. За незалежними оцінками, тільки в 1970-х роках у Закарпатті проживали понад сотні священників, які підтримували зв'язок з уніатськими осередками за кордоном. Серед них Є.Попович, Ю.Желтвай, О.Марина, С. Гафич, І.Карпинець, М.Левкулич, А.Мондик, В.Миккуляк і багато інших.

Тому визрівання «протестного духу» в Закарпатській області носило не випадковий характер, а було продиктоване загальноукраїнським бажанням суспільних змін. Виходячи з того, що закарпатський неформальний рух зароджувався в обмеженому колі інтелігенції та духовенства, передусім греко-католицького віросповідання, можна припустити, що його замкнутість була пов'язана з жорсткими умовами діяльності контролюючих державних і партійних органів у прикордонному закарпатському краї. Архівні документи фонду Закарпатського обкому Компартії України чітко ілюструють процес протистояння тогочасної партійної номенклатури із неформальними організаціями, що проявився на зламі 1980 – 1990-х років.

У червні – липні 1988 року в Москві пройшла 19-та Конференція КПРС. Задумана політична реформа повинна була отримати на основі широкого публічного обговорення масове схвалення. Ідея полягала в тому, щоб перетворити органи радянської влади на незалежні від партійного контролю владні інститути. Піднімалося питання ролі КПРС в суспільному житті. Відтак, це мало вплинути на авторитет і підтримку народними масами нового курсу. Багатьом здавалося неприйнятним, що лише частина населення на з'їздах народних депутатів буде представлена депутатами, обраними в територіальних і національно-територіальних округах, а інтереси іншої частини захищатимуть депутати від громадських організацій.

У цей час провідною силою голосу народних мас поступово стають громадські організації неформального характеру. Починаючи з весни 1988 року, громадська діяльність уперше почала набувати мітингової форми. Так, 26 квітня 1988 року, в другу річницю Чорнобильської катастрофи, у Києві пройшла перша несанкціонована екологічна демонстрація. Учасники її не висували політичних гасел, однак були розігнані органами охорони правопорядку, а частина з них заарештована.

13 червня 1988 року у Львові під час установчих зборів Товариства української мови пройшов перший в Україні багатотисячний мітинг. Ці акції практично започаткували мітинговий період у суспільно-політичному житті республіки.

Натомість у серпні Президія Верховної Ради внесла на розгляд політбюро ЦК КПУ проект указу «Про відповідальність за порушення встановленого порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій». Він передбачав впровадження санкцій (від попередження до штрафування на різні суми, адміністративного арешту на невеликі терміни, позбавлення волі на термін до шести місяців, виправно-примусових робіт на термін до одного року).

Поряд з інтелігенцією до національно-визвольної та соціальної боротьби активно залучився робітничий клас. У 1989 році в УРСР спалахнули перші робітничі страйки, особливо в шахтарських регіонах. Шахтарі протестували проти важких умов праці та низької заробітної плати. Влітку припинили роботу майже півмільйона шахтарів у Донецькому та Львівсько-Волинському вугільних басейнах. На місцях створювалися страйкові комітети. Декілька

донецьких шахт об'єдналися в регіональну спілку з центром у Горлівці, яка протестувала проти дефіциту продовольчих і промислових товарів, вимагала збільшення заробітної плати. Переважно виступи шахтарів носили економічний характер. Політичних вимог робітники не висували.

Але незаперечним фактом залишалась зміна національної свідомості українців. Про це промовисто свідчить масова акція «Українська хвиля». 21 січня 1990 року на автомобільній трасі Львів – Київ утворився «живий ланцюг», участь у якому взяли сотні тисяч людей, які продемонстрували єдність усього українського народу.

На зламі 80 – 90-х років ХХ століття чільні представники інтелігенції, студентства, інших соціальних груп населення стали учасниками важливих трансформаційних процесів. Саме вони прийняли перший та найважчий удар тогочасної радянської номенклатури і партійних функціонерів.

В умовах формування демократичного суспільства, під час становлення незалежності України, на її території почався масовий процес створення громадських організацій, не остання роль серед яких відводилася національно-культурним товариствам. Представники будь-якої національної меншини отримали вільне право створювати відповідні громадські інститути для задоволення власних національно-культурних, духовно-релігійних, освітньо-виховних потреб. Аналогічні процеси відбувалися й у найзахіднішому регіоні республіки – Закарпатській області. Як і на території всієї України, тут розпочали свою діяльність неформальні громадські організації, щоправда, вони мали свої особливості й специфічні умови розвитку.

Політична консолідація громадян у краї виникала перед загрозою монополізації влади консервативно налаштованими партійними і радянськими працівниками. Одночасно розпочалась боротьба за культурно-духовне відродження, реанімацію національних традицій та цінностей.

Важливим був також історико-політичний фактор, ґрунтований на традиційності демократичних інституцій в політичній історії Закарпаття першої половини ХХ століття, коли десятиліттями функціонували розгалуження громадських організацій та політичних партій. Постійний потяг попередніх поколінь закарпатців до державотворення в часи Гуцульської Республіки 1919 року, автономної Підкарпатської Русі 1938 – 1939 років, незалежної Карпатської України 1939 року, післявоєнної Закарпатської України 1944 – 1946 років залишив у пам'яті населення почуття відповідальності за долю краю, бажання самозбереження і захисту суспільних ідеалів. У той час значною популярністю серед місцевого населення користувалися численні культурно-просвітні громадські організації, що мали історичні корені і традиції з часів просвітництва закарпатських Будителів. Достатньо хоча б прослідкувати діяльність таких товариств як «Просвіта», «Пласт», «Жіночий Союз» та ін. Тому й не дивно, що ціла низка новостворених наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років товариств оголосили про спадкоємність і правонаступність організацій міжвоєнного періоду, навіть зберігши їхні історичні назви (наприклад, товариство «Просвіта»).

Одним із факторів, що впливав на активізацію громадськості в краї, було підвищення уваги до проблем навколишнього середовища, природних ресурсів Закарпаття, подолання екологічних проблем. Це питання перебувало на особливому рахунку у світлі наслідків Чорнобильської катастрофи. Тому громадський рух проти будівництва Пістрялівської радіолокаційної станції (РЛС) поблизу Мукачева набув особливої гостроти й загальнодержавного розголосу.

Гострі дискусії, масові збори селян, мітинги в селах і містах, акції протесту, страйки стали традиційною формою виступу громадян. Ситуація навколо РЛС поступово ускладнювалася. Позачергова сесія обласної ради народних депутатів 26 січня 1990 року спеціально розглядала питання про Пістрялівську РЛС, після чого, внаслідок тиску громадськості, було прийняте рішення про призупинення будівництва станції і створення урядової комісії для вивчення проблеми. Тільки 30 травня 1990 року обласна рада прийняла рішення про остаточне і безповоротне припинення будівництва Пістрялівської РЛС. А 2 серпня 1990 року Верховною Радою Української РСР була прийнята постанова «Про мораторій на будівництво нових надпотужних РЛС у межах території Української СРСР», дія якого поширювалася на 5 років, що стало прямим наслідком подій у Закарпатті.

Важливим був і економічний фактор, зумовлений багаторічним господарським зубожінням краю внаслідок неефективного використання природних ресурсів, застійливими явищами в промисловості та сільськогосподарському секторі. У новітній час все нагальнішим виглядала необхідність використання нових елементів ринкової економіки, різних форм власності в економічній діяльності.

До специфіки тогочасного суспільно-політичного розвитку Закарпатської області належить питання регіонального сепаратизму й розіграш карти політичного русинства. У період розпаду СРСР з новою силою спалахнули проблеми територіальної цілісності та сепаратистські настрої в Україні. У Закарпатті на основі градації політико-державного й етнокультурного проявів громадського життя формувалися течії, котрі підтримували загальнонаціональні державотворчі тенденції з одного боку, а з іншого – ті, що підтримували ідею його автономності, окремішності, етнічної незалежності. У таких умовах на зламі 1980 – 1990-х років відбувалося й протистояння деяких громадських організацій між собою, а також з владними структурами, котрі певною мірою сприяли еволюції сепаратистських проявів у регіоні. Проте, населення неоднозначно сприймало їх, оскільки важливішим все ж було бажання національної єдності в умовах суспільно-політичної кризи.

Така ситуація скоріше була викликана традиційним для закарпатців поміркованим менталітетом, що характеризувався виваженою позицією щодо прийняття серйозних суспільно-політичних рішень. Однак ті вияви суспільної та громадської думки, котрі вже відчувалися в житті українського суспільства наприкінці 1980-х років, так чи інакше мали позитивні наслідки для

формування підґрунтя новітніх суспільно-політичних процесів у краї й визначали спільність бажань та переконань громадян.

Регіональний процес боротьби за незалежність України залежав від імпульсів суспільно-політичного життя в державі та був своєрідною реакцією на тоталітарні катаклізми тогочасності. Цей рух мав свої регіональні особливості, зокрема, в діяльності багатьох громадських організацій.

Хвиля протестів

Основними формами реалізації поставлених завдань було проведення масових заходів (мітингів, зборів, віче, конференцій, семінарів, диспутів), поширення свободи слова, відкритості інформаційної сітки, проведення рівноправної передвиборчої агітації тощо. Реалізація всіх напрямків діяльності неодмінно призводила до досягнення основної мети – утворення незалежної держави Україна. У світлі вирішення поставлених завдань народні виступи набували дедалі більшої гостроти.

Один із перших масових мітингів відбувся в Ужгороді 13 вересня 1989 року, а в Мукачеві – 16 вересня 1989 року – екологічний.

24 вересня 1989 року великолюдна багатотисячна акція-мітинг пройшла на ужгородському стадіоні «Спартак». Вона була запланована з метою якнайширшої пропаганди демократичних ідей серед широких мас. Назва до цього часу безпрецедентного заходу промовисто засвідчувала суть залучення до опозиції комуністичній владі – «Чого прагне Народний Рух України на Закарпатті?». Древнє місто Ужгород вперше бачило таку велику кількість синьо-жовтих прапорів.

8 жовтня 1989 року відбувся несанкціонований мітинг у Великому Бичкові на Рахівщині.

У листопаді – грудні 1989 року громадськість краю брала участь у мітингах проти будівництва Пістрялівської радіолокаційної станції (РЛС). Екологічні проблеми краю дедалі більше набували політичного забарвлення. Перше пікетування станції пройшло 11 листопада 1989 року.

Один із найбільших мітингів поблизу РЛС відбувся 19 листопада. Лідери неформальних громадських організацій ініціювали декілька несанкціонованих вуличних зібрань громадян у різних містах і селах регіону. У цей час багатолюдні мітинги стали чи не буденною справою мукачівців. Особливо гучним стало проведення несанкціонованого віче поблизу Пістрялівської РЛС 26 листопада.

Поряд із наведенням порядку навколо Пістрялова, учасники мітингів порушували й інші питання, зокрема з проблем екології Синевирського заповідника (10 червня). Подібний екологічний мітинг уперше відбувся й у селищі Солотвино (17 червня).

10 грудня 1989 року відбулись масові збори селян с. Залужжя Мукачівського району, на яких місцеві жителі вперше висунули політичні вимоги й висловилися за проведення страйків. Того ж дня в с. Лалово Мукачівського

району провели шеститисячний екологічний мітинг, який перетворився за своїм змістом на політичний.

11 грудня 1989 року Мукачівська філія Української гельсінської спілки (УГС) спільно з Рухом перетворила мирний похід селян зі священниками чотирьох церков на територію Пістрялівської РЛС у несанкціонований політичний мітинг, після чого відбулися перші суди над ініціаторами заходу.

17 грудня 1989 року відбулися чергові масові збори селян в с. Залужжя, де, незважаючи на шалений опір районного керівництва, кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР було висунуто одного з лідерів Народного руху України за перебудову Павла Федаку. Аналогічні збори допомогла провести в одному з мікрорайонів міста Мукачево, що на той час вважалося неабияким успіхом націонал-патріотів краю. Того ж дня було проведено багатотисячний мітинг-віче в Іршаві.

Один із перших мітингів і пікетування закарпатського облвиконкому й обкому КПУ в Ужгороді відбулися 11 січня 1990 року. 14 січня 1990 року демонстрація й тритисячний мітинг біля будинку обласного комітету КПУ викликав кадрові зміни.

21 січня 1990 року в Хусті організатори мітингу присвятили його проведення знаменному дню в історії України та Закарпаття – дню соборності українських земель, проголошеної 21 січня 1919 року. На мітингу, в присутності понад 500 чоловік, виступаючи наводили історичні паралелі з сучасністю, вказували на значимість боротьби за єдність нації, свободу й незалежність від комуно-радянського режиму та ін.

26 січня 1990 року під тиском багатотисячного мітингу сесія обласної ради прийняла рішення «Просити Верховну Раду УРСР та Раду Міністрів припинити будівництво Пістрялівської РЛС».

Ціла низка мітингів відбулася у лютому 1990 року. Так, 4 лютого в Ужгороді пройшов семитисячний мітинг. 11 лютого одночасно у Волівці й Мукачеві відбулися масові заходи політичного й екологічного спрямувань з використанням національної символіки. Причому у Волівці акція пройшла під гаслами політичного протесту проти поділу закарпатців на русинів та українців.

Того ж дня було проведено акцію «живого ланцюга» від центра Мукачева до Пістрялівської РЛС. Участь у цьому заході взяли близько дев'яти тисяч чоловік.

4 лютого 1990 року в Ужгороді пройшов семитисячний мітинг.

17 лютого 1990 року в Хусті відбувається багатолюдний мітинг і молебень навпроти будинку райкому Комуністичної партії, а в селах Лалово й Угля – віче за участі представників різних громадських організацій.

24 – 25 березня 1990 року вперше масово відсвяткували День проголошення незалежності Карпатської України в Хусті.

30 березня 1990 року відбувся мітинг та пікетування в Мукачеві поблизу райвійськкомату з використанням національної символіки й плакатів.

21 квітня 1990 року громадськість провела свято «День волі» в Ужгороді, яке присвятили викупу Тараса Шевченка з неволі, а 26 квітня 1990 року було проведено в Мукачеві День Чорнобильської трагедії.

10 червня 1990 року відбувся мітинг з проблем екології Синевирського заповідника, а у Рахові – під політичними гаслами – мітинг та святкова демонстрація «Свято народної творчості».

14 червня 1990 року Ужгородська міська рада під тиском громадсько-політичного руху прийняла рішення про легалізацію на території міста синьо-жовтого прапора. 17 червня 1990 року вперше пройшов екологічний мітинг у селищі Солотвино.

4 – 12 липня 1990 року в Закарпатті була здійснена масштабна акція «Дзвін-90», участь в якій взяли представники всіх на той час діючих громадських організацій національно-демократичного фронту. Ця подія об'єднала все Закарпаття під синьо-жовтими прапорами від Ужгорода до Яблунецького перевалу. Акція без перебільшення стала передвісником прийняття Верховною Радою 16 липня 1990 року історичного документу – Декларації про державний суверенітет України. Це був значний крок у подальшому українському державотворенні.

Розголос подій був настільки гучним, що на багатьох підприємствах працівники масово полишали ряди комуністичних партійних осередків і вимагали департизації установ.

3 серпня 1990 року під тиском громадськості сесія Мукачівської міської ради народних депутатів прийняла рішення про легалізацію синьо-жовтого прапора на території міста над Латорицею.

Отже, багато уваги приділялося мітингам як політичного, соціального, так і екологічного характеру, які набували дедалі масового характеру на території Закарпатської області.

Перші перемоги

Унаслідок різних обставин населення регіону все більш активно залучалися до громадсько-політичного життя. На зламі 80 – 90-х років ХХ століття створилися непогані умови для широкої участі місцевих жителів та громадських організацій у виборчих процесах, зокрема на місцевому рівні. Як низи, так і верхи, розуміли необхідність кардинальної трансформації владних відносин і структур. Неформальні організації, ставши в опозицію до існуючого режиму, серйозно націлилися на взяття владних висот, задіявши нові схеми виборчих технологій (при обмежених ресурсах), які в тогочасних умовах могли гарантувати певний успіх, незважаючи на те, що майже всі важелі виборчого механізму зосереджувалися в руках політичної влади.

Це переконливо доводять вибори народних депутатів до Верховної Ради УРСР, Закарпатської обласної ради народних депутатів та міських Рад. Участь громадян у голосуванні в середньому була надзвичайно висока – 91,1 відсотка. Це можна пояснити неабияким натхненням і певною ейфорією на-

селення краю, котре підтримувало державотворчі процеси, спрямовані на здобуття Україною незалежності. Це були перші демократичні вибори, в яких на альтернативній основі обиралися народні представники, і від вільного волевиявлення громадян залежало майбутнє українського народу.

І хоча політичні вибори відбувалися на альтернативній основі, та все ж боротьба не завжди була рівноправною і справедливою. Представники демократичних сил у краї напередодні виборів опинилися в повній інформаційній ізоляції. Кандидатам не вдавалося висвітлити свої позиції в пресі, на радіо і телебаченні. Давалася взнаки й відсутність незалежних друкованих органів, належне фінансування, монополія влади на зустрічі з трудовими колективами, ідеологічне зомбування населення. У таких умовах ще більш значимими були результати, яких досягли представники демократичних сил. Показовими вони стали в тому відношенні, що в Закарпатській області жителі відразу активно включилися до боротьби за владу. 26 березня 1989 року народними депутатами СРСР стали Микола Бігунець (від національно-територіального виборчого округу № 45), котрий переміг лідера Закарпатського обкому КПУ Генріха Бандровського, Едуард Воробйов (від Ужгородського територіального виборчого округу № 451), Марія Герзанич (від Мукачівського територіального виборчого округу № 452), Станіслав Мишук (від Хустського територіального виборчого округу № 453). Серед них тільки М.Герзанич була безпартійною, а інші троє – члени КПРС.

Через рік після цього, 4 березня 1990 року, відбулись вибори народних депутатів Української РСР. Цього дня депутатами Верховної Ради стали від Рахівського виборчого округу № 174 Іван Габор, від Свалявського виборчого округу № 175 Михайло Волощук, від Тячівського виборчого округу № 176 Віктор Бедь.

Натомість від інших виборчих округів кандидатам знадобилося повторне голосування, яке відбулося 18 березня 1990 року. Згідно з ним від Ужгородського виборчого округу № 167 народним депутатом УРСР від Закарпатської області став Ігор Еліашевич (33 тисячі 548 голосів), від Мукачівського виборчого округу № 168 – Володимир Данчевський (24 тисячі 607 голосів), від Березівського виборчого округу № 169 – Василь Шепя (43 тисячі 623 голоси), від Виноградівського виборчого округу № 170 – Андрій Поличко (44 тисячі 670 голосів), від Іршавського виборчого округу № 171 – Іван Галас (28 тисяч 68 голосів), від Мукачівського виборчого округу № 172 – Дмитро Кельман (36 тисяч 456 голосів), від Перечинського виборчого округу № 173 – Іван Герц (53 тисячі 45 голосів), від Хустського виборчого округу № 177 – Іван Попович (30 тисяч 808 голосів).

Вибори депутатів Закарпатської обласної ради народних депутатів також пройшли у два етапи 4 і 18 березня 1990 року. У 120 виборчих округах Закарпатської області боротьбу за депутатські мандати в обласну раду народних депутатів вели 536 чоловік. Кандидатами до місцевих органів влади від демократичних сил були висунуті активісти по всіх виборчих округах. Зокрема, від обласного центру до Закарпатської обласної ради народних

депутатів були запропоновані такі кандидатури: С.Пойда (виборчий округ №1), М.Тиводар (виборчий округ №2), П.Скунць (виборчий округ №3), Ф.Вовканич (виборчий округ №4), Л.Костик (виборчий округ №5), О.Борець (виборчий округ №6), Л.Чубата (виборчий округ №7), В.Зілгалов (виборчий округ №8), Б.Сливка (виборчий округ №9), П.Федака (виборчий округ №10), Й.Баглай (виборчий округ №11). Однак результати голосування в обласному центрі виявилися не такими вдалими для рухівців краю, як очікувалося, оскільки від Ужгорода тільки один їхній кандидат пройшов до складу облради – тоді доцент, а нині професор Ужгородського університету історик Михайло Тиводар. З інших районних дільниць області були обрані такі закарпатці як М.Бедей, М.Джанда, Л.Караванська, Є.Деркач, Ю.Дупко та ін. У результаті народного волевиявлення переважна більшість облради були членами КПРС (94 чол. – 82,5 відсотків) і всього 20 (17,5 %) – безпартійних.

У цей же час вибори депутатів Ужгородської міської ради народних депутатів пройшли у декілька етапів (4 березня, 18 березня, 22 квітня, 4 травня). Цікаво, що жоден позапартійний у своїй анкеті не зазначив свою приналежність до новоутворених громадських організацій націонал-демократичного спрямування. Однак, це не означало, що таких не було взагалі. НРУ за перебудову на Закарпатті, будучи в коаліції народно-демократичних сил, куди входили й представники Товариства української мови ім. Т.Шевченка, УГС, Товариства угорської культури Закарпаття, асоціації «Зелений світ» та інших товариств, згуртовано підійшли до виборів. Поширений «Виборчий Маніфест Народного руху України за перебудову» закликав: «Від того, кого ми оберемо, залежить – чи стане Україна вільною суверенною державою, спроможною забезпечити своєму народові матеріальний добробут, чи вона і надалі залишиться політичною, економічною та культурною провінцією центральних відомств».

Тому участь непартійних громадян у виборах розглядалася як кардинальна зміна старих відносин з центром, зокрема Москвою, і побудова нової незалежної України шляхом демократичних реформ: «У виборчу кампанію РУХ вступає під гаслом згуртування всіх громадян України на засадах демократії та гуманізму незалежно від їхньої національної та партійної належності, релігійних переконань, соціального стану... РУХ боротиметься за тих кандидатів, які довели свою відданість справі оновлення суспільства».

До Ужгородської міської Ради народних депутатів у 122 виборчих округах згаданими громадськими організаціями було висунуто понад п'ятдесят кандидатів. За результатами голосувань від демократичного блоку в Ужгородську міську раду депутатами обрали таких представників: Ю.Ажнюк, М.Андрух, І.Баторі, П.Васько, М.Вовк, І.Волошин, П.Голіцин, О.Горват, Ю.Дупко, З.Жоффчак, В.Зілгалов, Є.Корчинська, Е.Ландовський, М.Лебеда, В.Лендел, О.Лобода, Й.Негер, А.Ронай, В.Сабов, О.Самойленко, С.Торовцій, П.Федака, Л.Філіп, П.Ходанич, В.Шерегії. Групу депутатів від ужгородського міського Руху в раді очолював П.Федака. Робота депутатського корпусу Ужгородської міської Ради першого скликання була плідною. Зокрема, ви-

суванці від НРУ за перебудову внесли в роботу сесії чимало нововведень і були ініціаторами прийняття важливих для тогочасного розвитку міста рішень.

Одним із резонансних питань тоді стало обговорення міської символіки. За участі групи депутатів від НРУ сесія розробила Положення про використання на території Ужгорода національної символіки. Була створена відповідна комісія, яку очолив Павло Федака. Результатом її роботи стало прийняття Радою 14 червня 1990 року легітимного рішення «Про традиційну символіку на території м. Ужгорода». Ось цитата з нього: «З метою відродження національних духовних традицій, виконання волі і побажань громадян міста та впорядкування використання національної символіки міська Рада народних депутатів вирішила: на території м. Ужгорода разом з прапором, гербом та гімном СРСР і УРСР вважати офіційно прийнятою традиційну символіку – герб м. Ужгорода, синьо-золотистий прапор...».

Проголошення незалежності

Значні випробування випали на представників демократичних сил і громадськості в часи серпневих подій 1991 року під час московського путчу 19 – 21 серпня.

Про серйозність намірів заколотників свідчить і документ «Входящая шифр телеграма № 36» із Москви під грифом «Секретно» датована 19 серпня 1991 року, в якій зазначалося: «Первым секретарям ЦК Компартий Союзных Республик, рескомов, крайкомов, обкомов партии. В связи с введением чрезвычайного положения примите меры по участию коммунистов в содействии Государственному комитету по чрезвычайному положению в СССР. В практической деятельности руководствоваться Конституцией Союза ССР. О Пленуме ЦК и других мероприятиях сообщим дополнительно. Секретариат ЦК КПСС».

Слід підкреслити, що з усіх Рад народних депутатів у регіоні тільки одна – Ужгородська міська – зібралася на позачергове засідання післяобіднього 19 серпня 1991 року й відкрито заявила про антиконституційну суть хунти. Черговий раз депутати чітко проявили свою громадянську позицію.

Головуючий на засіданні міської ради Василь Прокопець закликав депутатів до обговорення проекту звернення «До Верховної Ради Української РСР, до громадян Ужгорода», який підготували Юрій Ажнюк, Юрій Галамба, Олег Диба, Юрій Ключевський і Олександр Самойленко. У зверненні, зокрема, говорилося: «У зв'язку зі зміною політичної ситуації СРСР – створенням та діяльністю Державного Комітету з надзвичайного стану – Ужгородська міська Рада народних депутатів заявляє, що створення та перші кроки діяльності Державного Комітету з надзвичайного стану суперечать Конституції СРСР, Конституції УРСР, Декларації про державний суверенітет України, закону про економічну самостійність України, іншим державним актам СРСР та Української СРСР».

Ужгородська міська рада занепокоєна відсутністю належної інформації про ситуацію в країні, про долю Президента СРСР та відсутністю його заяви про складання ним президентських повноважень.

Ужгородська міська рада просить негайно скликати сесію Верховної Ради Української РСР та висловити позицію найвищого органу державної влади України у ситуації, що склалася.

Ужгородська міська рада залишається на позиціях Декларації про державний суверенітет України і не підтримує дій Державного Комітету з надзвичайного стану на території України, які суперечать законам та іншим державним актам СРСР та Української РСР.

Ужгородська міська рада закликає громадян Ужгорода, які мають багаторічні традиції дружби народів, зберігати спокій і витримку.

Ужгородська міська рада звертається до військовослужбовців, працівників органів внутрішніх справ та державної безпеки проявити зваженість у цей складний період». Це рішення було прийняте одним із перших по всій Україні, що підтверджувало думку про Ужгородську міську Раду як «Раду демократичного скликання».

23 серпня 1991 року депутати Ужгородської ради стали ініціаторами скликання загальноміського мітингу. Цього дня на Театральній площі зібралися тисячі громадян, які прийняли звернення до керівництва країни і засудили путчистів. Крім того, з вуст виступаючих лунали заклики про проведення позачергової сесії Закарпатської обласної ради, відставки обласного керівництва, очільників силових структур, обласного радіокомітету, демонтаж пам'ятника Леніну в Ужгороді, вихід з лав КПРС.

24 серпня 1991 року у Києві народні депутати проголосили Україну незалежною державою. Це була перемога всіх без виключення демократичних сил українського суспільства. З новою силою розпочалась декомунізація суспільства.

26 серпня 1991 року був створений Закарпатський блок «Демократична Україна», який виступив із закликом про відставку обласного керівництва, саморозпуск обласної ради й проведення нових виборів на альтернативній основі. Це було перше широкопредставницьке об'єднання націонал-патріотичних організацій краю та окремих діячів органів влади. До групи увійшли 23 депутати різних національностей. Особливу активність у роботі «Демократичної платформи» проявили М.Тиводар, А.Бігарі, Ю.Дупко, Й.Лемко, Є.Деркач, В.Марина, І.Ковач, І.Орос, Ф.Пожар, І.Савчук та ін. Свою позицію на підтримку групи займали Л.Караванська, М.Джанда, І.Мокрянин.

До успіхів роботи «Демократичної платформи» слід віднести їхній вплив на покращення релігійної обстановки в краї, гальмування будівництва Пістрялівської радіолокаційної станції та подальшого його припинення, а також вимоги відставки прокомуністичного керівництва обласної ради в 1991 році. Створення та діяльність депутатської групи «Демократична платформа» в стінах обласної Ради засвідчила, що тут вперше постала опозиція до прокомуністичної більшості й розпочалося нормальне «демократичне зма-

гання думок і підходів при вирішенні всіх питань нашого життя». На відміну від громадських організацій депутатська група (хоча до неї входили й представники різних товариств) реально впливала на прийняття владних рішень. Їхні заяви носили гострий характер, як, наприклад, про вихід з депутатського корпусу та на підтримку Закарпатського блоку «Демократична Україна».

Депутати від «Демократичної платформи» підтримали страйк студентів Ужгородського державного університету у жовтні 1990 року, котрі виступили солідарно з київським студентством, яке протестувало проти бездіяльності влади у реалізації Декларації про державний суверенітет України.

Утворення Закарпатського блоку «Демократична Україна» відбулося на розширеній Консультативній Раді. Угоду про об'єднання підписали керівники дванадцяти громадських організацій (у тому числі «Меморіалу», Крайового НРУ, товариства української мови ім. Т.Шевченка, Крайового товариства «Просвіта», Краєзнавчого об'єднання ім. О.Митрака та ін.), політичних партій (УРП, ПЗУ, ДемПУ). Для здійснення своїх функцій у структурі «Демократичної України» було утворено крайове віче (розширене засідання представників організацій-учасників, місцевого населення й окремих громадян), консультативну раду (вищий орган «Демократичної України», куди входили лідери організацій), президію (робочий орган блоку), а також районні, міські блоки, які самостійно визначали засади утворення та функціонування у складі Закарпатського блоку «Демократична Україна». Керівником блоку обрали народного депутата України, голову крайової організації НРУ Віктора Беда, котрий у Верховній Раді входив до складу утвореної Демократичним блоком парламентської опозиції – Народної ради.

У цілому свою діяльність блок вбачав у реалізації чотирьох основних напрямів: 1) демократичні перетворення та декомунізація краю; 2) організація і проведення виборів Президента України, дострокових виборів місцевих Рад народних депутатів та їхніх голів і референдумів; 3) сприяння проведенню земельної реформи і приватизації; 4) регулювання прав і гарантій національних меншин. «Демократична Україна» у ті дні фактично очолила громадськість міста Ужгорода й інтегрувала їхні патріотичні інтереси.

Невдовзі, 27 серпня 1991 року, патріотична частина міської ради на одній із сесій постановила: «У зв'язку з чисельними зверненнями жителів обласного центру, на основі резолюції народного зібрання ужгородців від 23 серпня ц.р. та з метою недопущення актів варварства та вандалізму відносно окремих пам'ятників історії та культури, міська Рада народних депутатів вирішила:

1. Перейменувати площу Леніна в Народну.

2. Демонтувати пам'ятники В.І.Леніну, що знаходиться на площі Народній, в приміщенні залізничного вокзалу та дворі хімічного факультету УЖДУ.

Міськвиконкому провести благоустрій місць, з яких демонтовано пам'ятники.

Міськвиконкому звернутися в Міністерство культури України з пропозицією зняти пам'ятник В.І.Леніну в Ужгороді з обліку пам'яток історії та культури України.

3. Взяти до уваги, подальше перейменування вулиць, площ, скверів буде здійснюватися діючою комісією при міськвиконкомі з подальшим їх затвердженням сесією міської Ради народних депутатів». Таким чином, свідками демонтажу пам'ятника стали сотні, а то й тисячі мітингуючих на площі Народній.

27 вересня 1991 року після того, як стало зрозуміло, що депутати облради не збираються приймати кардинальних рішень і піти на поступки мітингуючим, розпочалося політичне голодування, учасники якого виголосили вимоги. Їх вони озвучували й у стінах обладміністрації. Масова підтримка в наступні дні все ж принесла позитивні плоди й влада була змушена відступити.

Велика робота представниками демократичних сил проходила щодо пропагандистського й інформаційного роз'яснення серед місцевого населення питань, винесених на Всеукраїнський та обласний референдум 1 грудня 1991 року. Сотні листівок із закликом проголосувати як підказує душа і серце українського патріота поширювалося активістами Руху.

Загальнодержавний референдум був проведений на виконання постанови Верховної Ради України «Про проведення всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України 1 грудня 1991 року». Логічним продовженням цього рішення стала наступна постанова Верховної Ради (від 11 жовтня 1991 року) щодо внесення до бюлетеня для таємного голосування тексту Акта й відповідно запитання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?».

Як результат із 31 млн 891 тисячі 742 учасників референдуму ствердну відповідь «Так, підтверджую» дали 28 млн 804 тисячі 71 громадянин, що становило 90,32 відсотка від усіх виборців України. У Закарпатській області цей показник становив 92,59 відсотка.

Багато листівок мали карикатурний характер, особливо ті, що стосувалися обласного референдуму. Адже демократичні зміни, що відбувалися в державі, незначною частиною людей сприймалися з певними відхиленнями, що проявилось в зародженні автономістичного руху, відомого згодом як «політичне русинство».

Одночасно з всеукраїнським ключовим рішенням перед закарпатцями було поставлене ще одне запитання, котре класифікувалося на рівні загальнообласного референдуму й звучало таким чином: «Чи бажаєте ви, щоб Закарпаття отримало із закріпленням у Конституції України статус спеціальної самоврядної території як суб'єкта у складі незалежної України і не входило у будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?».

Результати даного голосування були наступними. Із 847 тисяч 364 чоловік, що мали право голосу в краї, отримали відповідний бюлетень 700 тисяч 555 громадян. Із них 546 тисяч 450 чоловік відповіли «Так» і, відповідно, 128 тисяч 762 – «Ні». Найактивнішими учасниками обласного референдуму виявилися жителі Ужгородського району (89,7 відсотків), а найменшу зацікавленість проявили рахівчани (54,1 відсоток).

Однак згадане формулювання запитання невдовзі й уже десяток років після того почало трактуватися різними громадсько-політичними силами краю по-різному. Особливого політичного забарвлення цим словам і до сьогодні надають представники так званого «політичного русинства».

Такою була реальна картина становлення всеохоплюючого масового національно-визвольного руху, котрий дав можливість брати участь у боротьбі за незалежність та відстоювання національних цінностей і інтересів значній кількості громадян України.

Створення перших громадських організацій

Серед перших громадських організацій, котрі розпочали процес об'єднання громадськості Закарпатської області навколо демократичних цінностей, слід назвати обласні відділення Української гельсінської спілки (УГС), Народного руху України за перебудову, Товариства української мови ім. Т.Шевченка, «Меморіалу» та місцеві організації Краєзнавчого об'єднання ім. О. Митрака, Закарпатського крайового культурно-освітнього товариства «Просвіта» та інші. Важливою сторінкою участі закарпатців у процесі українського державотворення є й характеристика діяльності асоціацій та об'єднань, котрі інтегрували навколо себе національні громадсько-політичні та культурно-просвітні організації й виступали своєрідним центром національно-демократичних сил краю.

Створення громадських організацій і об'єднань в Закарпатській області було зумовлено декількома факторами: історико-політичними традиціями, ідеологічним протистоянням у суспільстві, формуванням демократичних відносин і плюралізму, активізацією громадсько-політичного життя населення, економічним зубожінням, відродженням культурно-духовних цінностей, захистом навколишнього середовища й вирішенням екологічних проблем, потягом до державотворення незалежної України.

Якщо на теренах республіки своєю активною діяльністю виділялися Українська гельсінська спілка (УГС), Народний рух України за перебудову, Товариство української мови ім. Тараса Шевченка (ТУМ), історико-просвітне товариство «Меморіал», екологічне громадське об'єднання «Зелений світ», то в Закарпатті поряд з цими організаціями найбільший пласт громадсько-політичної, а в тому числі й культурно-просвітницької роботи взяли на себе осередки культурно-освітнього товариства «Просвіта», Краєзнавчого об'єднання ім. О. Митрака та ін. Їхня структура на перших порах носила довільну форму, а фіксація членів організацій не була обов'язковою. Більшість товариств визнавали можливість одночасного перебування в лавах різних громадсько-політичних та культурно-просвітніх об'єднань.

4 жовтня 1988 року відбулася перша обласна конференція УГС, на якій обрали Раду на чолі з Олександром Оросом. До її складу також увійшли заступник голови Павло Кампов, секретар Іван Сербин та Петро Кучер. У Закарпатті Українська гельсінська спілка структурно поділялася на територіальні фі-

лії. Найбільшими за складом були Ужгородська та Мукачівська міськрайонні організації (понад півсотні в кожній), які очолювали Олександр Орос та Ярослав Каричак відповідно. Далі слідували Тячівська (керівник В.Вайнагій), Перечинська (Є.Гаркавець), Міжгірська (Р.Малецький), Хустська (Я.Довгей), Виноградівська (М.Майданій), Свалявська (В.Панючковський), Рахівська (В.Сурупа), Іршавська (Ю.Бісмак, М.Матіко), Березівська (В.Гаджега), Воловецька (В.Флуд), Великоберезнянська (І.Русско). 26 березня 1989 року в Ужгороді відбулася Друга обласна конференція УГС, на якій було затверджено новий склад Ради. Її учасники в черговий раз підтримали кандидатуру Олександра Ороса на посаді голови УГС в Закарпатті. Його заступниками обрали П. Кампова, Я. Каричака, П. Кучера, В. Шемета, В.Носу, В. Вайнагія, В. Сурупу, Я. Довгея, М. Крулька.

Мукачівська філія УГС в Закарпатті мала власну Пресову службу і спромоглася видавати незалежне періодичне видання «Карпатська Україна». Упродовж лише дев'яти місяців 1990 року активістами УГС було підготовлено і надруковано 900 примірників пропагандистської листівки «Що таке КПРС?», близько двохсот примірників програмових документів і Статутів УГС – УРП та інших матеріалів на тему тогочасних суспільних проблем. Особливого поширення набула одна з перших листівок УГС (масово розповсюджена 19 листопада 1989 року) про катастрофічну згубність будівництва й використання Пістрялівської радіолокаційної станції, розповсюджувана машинописним друкарським способом, а також багато сотень розтиражованих українських пісень та гімну. Активну організаційну роботу впродовж свого існування з 4 жовтня 1988 року до 25 листопада 1990 року проводила Рада УГС. Усього відбулося десять засідань Рад (інколи вживалося «конференції»). Останні п'ять засідань провели вже як УГС – УРП. Останню, П'яту, конференцію обласного активу УГС було проведено 9 травня 1990 року в місті Мукачево. З цього часу, відповідно до рішення Всеукраїнської Координаційної Ради УГС, почалася робота щодо поступової реорганізації громадської організації в політичну партію – Українську республіканську партію (УРП).

23 вересня 1989 року розпочала свою роботу Установча конференція Закарпатської організації Народного руху України за перебудову в Ужгороді. Було обрано керівні органи та голову Закарпатської крайової організації Народного руху України за перебудову. Керівником став член спілки письменників СРСР, заступник відповідального секретаря Закарпатської обласної організації Спілки письменників України, член КПРС, відомий український і закарпатський поет Петро Скунець. Заступниками голови товариства стали голова первинної організації НРУ Ужгородського державного університету, кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального і слов'янського мовознавства УжДУ Йосип Баглай, голова Ужгородської міської організації, кандидат історичних наук, заступник директора Закарпатського обласного краєзнавчого музею Павло Федака, кандидат філологічних наук, методист Закарпатського обласного інституту вдосконалення вчителів Павло Чучка (молодший). Перші роки Народного руху України за перебудову в Закарпатті

були вираженими й спрямованими на об'єднання національно-патріотичних сил краю навколо основного завдання – здобуття незалежності Української держави. Про це свідчить взятий за основу для багатьох громадських організацій спільний документ – «Виборчий Маніфест Народного руху України за перебудову». 24 – 25 березня 1990 року у місті Хуст відбулось засідання сесії Великої Ради НРУ. Газета «Карпатська Україна» таки була заснована завдяки небайдужим патріотам України. Засновниками друкованого органу стали Товариство української мови ім. Т. Шевченка та Народний рух України (Закарпатська крайова організація).

13 січня 1991 року відбулися зміни в керівництві крайової організації НРУ. Її головою обрали керівника Тячівської районної організації (головавав з жовтня 1989 року), народного депутата України Віктора Бедея. Значну роботу провела організація в часи серпневих подій 1991 року. Її активістами здійснювалася копітка праця стосовно реалізації положень Декларації про суверенітет України та недопущення комуно-радянського реваншу. Під час московського путчу 19 – 21 серпня 1991 року активісти НРУ, відчувши всю небезпечність дій ГКЧП та їхніх прихильників для подальшого розвитку держави зосередилися на питанні недопущення згортання демократичних перетворень і публічного засудження дій заколотників.

Народний рух України у 1991 – на початку 1992 років спрямовував свою діяльність на співпрацю з усіма патріотичними організаціями й товариствами краю, які відстоювали ідеали незалежності України.

12 січня 1992 року на III звітно-виборній обласній конференції НРУ 177 делегатів із 201 шляхом таємного голосування обрали Віктора Бедея своїм керівником. Його опонент на посаду голови крайового Руху Василь Зілгалов набрав усього 13 голосів. Тоді ж затвердили політичний провід організації: В.Бедь (голова), І.Гаврилів (перший заступник голови), І.Бедей, І.Коцур, І.Мешко, Я.Мойшевич, М.Тиводар, І.Чендей (заступники голови) і П.Скунць (головний редактор газети «Карпатська Україна»).

Однак поставлені завдання вирішити в цілому було непросто. Незважаючи на довіру Віктору Бедю, він у своїй публічній заяві про припинення виконання обов'язків голови крайової організації НРУ від 3 травня 1992 року (IV крайова конференція НРУ) вказав на основні складності реалізації задуманих планів, назвавши при цьому й власні помилки на відповідальній посаді.

7 червня 1992 року в Ужгороді пройшла V конференція Закарпатської крайової організації Народного руху України. Після добровільної відставки Віктора Бедея 3 травня 1992 року до цього часу посада голови організації була вакантною, хоча з цього приводу й ходили різні чутки. Тимчасово виконуючим обов'язки керівника організації у цей проміжок часу був Ігор Гаврилів. Метою зібрання рухівців стало не тільки бажання обрати керівників, а й, що найголовніше, поживити діяльність організації й налагодити узгоджені контакти районних осередків. Після відставки обласного проводу НРУ у повному складі на V крайовій конференції обрали новий, а головування Закарпатською крайовою організацією Народного руху України, за пропозицією

Івана Чендея, довірили заступнику голови Ужгородської міської організації НРУ Василю Шерегію та голові Української Народної Ради Закарпаття Юрію Балезі. Такий тандем виник через те, що обидва кандидати не набрали більшості голосів делегатів конференції.

Народний рух України на VI конференції організації 15 листопада 1992 року Головою Закарпатської організації НРУ став депутат Закарпатської обласної Ради народних депутатів Михайло Джанда, а його заступниками – Олекса Борець та Володимир Піпаш.

Таким чином, крайова організація Народного руху України у зазначений період виступала акумулятором громадсько-політичної та суспільної думки населення краю в цілому. Незважаючи на складності внутрішньої організаційної діяльності, Рух діяв у відчайдушній опозиції до спроб політичної влади монополізувати соціально-економічне й політичне життя в регіоні. Цим самим його роль в процесі державотворення була набагато виразніша, аніж інших громадсько-політичних і культурно-освітніх організацій. Але найважливіше, що Народний рух України стояв у епіцентрі національного відродження, згуртування українського народу. Його діяльність значною мірою сприяла крахові комуністичної системи з його тоталітарними проявами. Підсумком діяльності рухівців та їхніх прихильників стало прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року, а 24 серпня 1991 року проголошення незалежності України. Саме в зламний період 1989 – 1991 років Народний рух України відіграв надзвичайно важливу роль у руйнуванні основоположних засад командно-адміністративної системи на Закарпатті.

Одним із перших і потужних громадських організацій культурно-освітнього спрямування в Закарпатській області того часу постало обласне Товариство української мови імені Тараса Шевченка (ТУМ). Воно було створене 21 січня 1989 року на Установчій конференції в Ужгороді і діяло як Закарпатське обласне відділення республіканського товариства з центром у м. Київ, зареєстроване Постановою Ради Міністрів УРСР під № 146 від 20 травня того ж року. Головою обласного товариства обрали професора Ужгородського державного університету, доктора філологічних наук Павла Чучку. Активісти проводили активну пропагандистську діяльність стосовно якнайширшого застосування української мови в державному діловодстві, вимагали перейменування вулиць, рекламних вивісок, інших інформативних засобів на українську мову, реагували на будь-які спроби зневажити рідну мову. Завдяки старанням членів товариства, почався процес реалізації найважливішого завдання тогочасних трансформаційних змін – боротьба за незалежність України через усвідомлення національно-культурної ідентичності й політичності нації. У структурі Товариства української мови імені Тараса Шевченка діяли й осередки, котрі спрямовували свою працю на виховання й молодого покоління, гартування його як національно свідомого патріота. Так, 19 травня 1989 року було створено первинну організацію пенсіонерів-ветеранів «Секція громадських ініціатив». Ідея її функціонування полягала

у постійному контролі за дотриманням Закону «Про українську мову», її застосуванні у освітньо-виховних закладах, на підприємствах, в органах державної влади тощо.

12 жовтня 1991 року на III конференції товариства в Києві ТУМ ім. Тараса Шевченка було перейменоване у Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка (ВУТ), хоча його легалізація в краї відбулася дещо пізніше.

В Ужгороді під умілою орудою молодих інтелігентів і студентів утворюється й набирає обертів просвітянський рух, який незабаром перетворився в офіційно зареєстроване Ужгородське товариство «Просвіта». 18 травня 1990 року на установчій конференції Ужгородського товариства «Просвіта» головою став тодішній старший редактор Центру народної творчості Михайло Басараб, який відповідно очолив і Раду товариства. Його заступником обрали Андрія Федорішка, котрий займав посаду завідуючого відділом газети «Карпатський край».

Свою діяльність організація розпочала у серпні 1989 року, пізніше організаційно оформившись у лавах крайової організації Народного руху України за перебудову. 28 жовтня 1989 року Статутні положення про діяльність культурно-спортивного осередку рухівців «Просвіта» були затверджені радою Ужгородської територіальної організації Народного Руху України за перебудову протоколом № 4. Так, із жовтня 1989 року просвітяни почали проводити регулярні, щотижневі зібрання – Віче. Місце народних зібрань було вибрано не випадково – біля пам'ятного знаку Т.Г.Шевченку на одній із набережних Ужгорода. Починаючи з 1990 року вони спромоглися власними силами видати три номери газети «Просвіта» і перший номер «Календаря «Просвіти» на 1991 рік».

23 грудня 1990 року в Ужгороді відбулась установча конференція Закарпатського крайового культурно-освітнього товариства «Просвіта». Товариство від самого початку свого існування у новітній історії Закарпаття стояло на позиціях національної демократії і досить різко реагувало на спроби різних політичних сил чи окремих осіб та політиків порушувати загальноприйняті норми демократичності суспільства, а особливо в питаннях національної мови, культури, історичних традицій тощо. У цій справі крайова «Просвіта» спиралася на співпрацю всіх патріотичних сил суспільства, які визнають пріоритетність національних інтересів у всіх сферах суспільно-політичного життя. Особливо відчутною є співпраця «Просвіти» з національними спілками письменників, художників, журналістів, товариством політичних в'язнів та репресованих, різними творчими, мистецькими асоціаціями та центрами, товариствами, що охороняють історичні та архітектурні пам'ятки. У цьому контексті важливою стороною діяльності товариства є вимоги доведення історичних будівель до належного стану та повернення їх законним господарям.

26 грудня 1992 року в Ужгороді пройшла Перша звітно-виборна конференція Закарпатського крайового товариства «Просвіта», яка показала, що за короткий час «Просвіта» здійснила значний пласт просвітницької робо-

ти на шляху духовного відродження краю і розвитку української культури в цілому. Перш за все було чимало зроблено для вивчення історії Закарпаття, повернення із забуття незаслужено забутих і тривалий час паплюжених імен визначних національно-культурних діячів.

6 жовтня 1990 року в Ужгороді, у приміщенні колишнього Народного Дому «Просвіта», відбулася установча конференція крайової організації «Меморіалу», на якій було прийнято рішення про її офіційну назву – Закарпатська крайова історико-просвітницька організація «Меморіал». Лідери цієї групи товариства вважали, що керівництво «Меморіалу» в краї проводить слабку роботу й не виконує поставлених цілей. Діяльність нового органу підтримали відомі в Закарпатті учасники національно-визвольних змагань українців області Ярослав Каричак, Богдан Дикий, Іван Коцур, Василь Зілгалов, згодом Василь Сімах, Микола Вегеш та ін. Останній врешті-решт і очолив закарпатську організацію «Меморіал». Цих організаторів підтримала досить велика кількість членів Народного руху України за перебудову, УГС та УРП, інших громадських організацій. Оргкомітет товариства запевнив, що до участі в роботі «Меморіалу» вільно можуть залучатися представники різних громадських і політичних сил. На установчій конференції, участь у якій взяли 126 делегатів з різних районів Закарпатської області, було затверджено Статут організації.

Дещо пожвавилася діяльність закарпатського «Меморіалу» в наступні 1991 – 1993 роки, коли процес державотворення охопив усі політичні інститути, й відповідні громадські організації мали можливість більш конкретно зосередити свою діяльність на виконанні своїх завдань. У цей час Всеукраїнське товариство «Меморіал» отримало до офіційної назви приставку імені Василя Стуса – відомого українського патріота, письменника, жертви радянської репресивної машини. Свідчення злочинних дій проти мирного населення, документи, речові докази, спогади збирала спеціальна комісія товариства, котра систематизувала матеріали й обнародувала їх.

Логічним продовженням справи «Меморіалу» стала діяльність Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих (ВТПіР), установчі збори якого відбулися в Ужгороді 3 листопада 1991 року. За перший рік своєї діяльності в структурі організації діяло дев'ять міськрайонних організацій, серед яких найактивнішими були Ужгородська, Рахівська, Тячівська, Хустська та Міжгірська. У 1992 року товариство стало асоційованим членом Української Народної Ради Закарпаття.

Краєзнавче об'єднання ім. О.Митрака зародилося в Мукачеві весною 1989 року. Воно не обмежувалося виключно національно-культурними акціями, а й активно брало участь у всіх свідомих заходах громадсько-політичного характеру. Особливої уваги заслуговує величезна робота Краєзнавчого об'єднання ім. О. Митрака у боротьбі проти будівництва Пістрялівської радіолокаційної станції (РЛС). За своєю структурою громадська організація мала чотири секції: історичну (керівник М.В.Яцина), літературну (керівник В.В.Пагирия), мистецтва та народної творчості (керівник А.Б.Калинова), екологічну (керів-

ник І.Й.Жупан). Перші три секції постійно об'єднувалися за змістом своєї діяльності, зосередивши зусилля на пошуках історико-краєзнавчого матеріалу та перлин народної творчості. Очолювала товариство Людмила Караванська.

Важливу культурно-просвітницьку й громадську роль в перші роки незалежності України відіграла громадська організація Союз українок Закарпаття. Зважаючи на традиції організованого жіночого руху в Закарпатті, зрозумілим стало те, що в 1991 році в Ужгороді спочатку була створена організація під назвою «Краєва спілка жінок Карпатської України» (КСЖКУ). 24 листопада 1991 року відбулась установча конференція Союзу українок Закарпаття (СУЗ). Серед основних завдань жінки підкреслили наступні: спрямування творчих сил українського жіноцтва на відродження та утвердження у суспільстві історичних святинь, ідеалів і духовної культури українського народу, відновлення всього комплексу суспільних взаємин, створення клімату доброзичливості до населення.

Значною активністю в суспільно-політичному житті Закарпатської області виділялася громадська організація (зустрічається й термін асоціація, об'єднання), що виникла в перші роки незалежності України на теренах краю й отримала назву Українська Народна Рада Закарпаття (УНРЗ). За своєю суттю це було об'єднання патріотично налаштованих, демократичних громадських організацій та партійних осередків краю, котре виступало своєрідним центром тогочасних державотворчих ідей і стояло на позиціях захисту здобутків української нації й недопущення зазіхань на них. Свою роботу УНРЗ розпочала 10 березня 1992 року, коли представники політичних партій (Народного руху України, Української республіканської партії, Демократичної партії України, Партії зелених України) та громадських організацій («Меморіалу», Закарпатської обласної організації товариства української мови ім. Т. Шевченка, Закарпатського крайового культурно-освітнього товариства «Просвіта», Закарпатського обласного товариства політ'язнів і репресованих, Союзу українок, Краєзнавчого об'єднання ім. О. Митрака, Спілки української молоді та Спілки майстрів народного мистецтва Закарпаття), а також редакція газети «Карпатська Україна» на спільному засіданні демократичних організацій утворили громадське об'єднання, з метою захисту українських цінностей і громадсько-політичних здобутків нації. Усього до УНРЗ увійшло п'ятнадцять крайових організацій.

У перший рік своєї діяльності товариство виявило неабияку громадсько-політичну активність. Найбільш вдалою формою протидії антиукраїнській діяльності окремих осіб чи організацій представники УНРЗ вважали публічне обговорення або винесення проблеми на розгляд громадян через засоби масової інформації, зокрема газети. Реагували представники і на загальноукраїнські проблеми, підтримуючи національно-демократичні сили в Україні в питанні стабілізації економічного розвитку і подолання урядової кризи. Діяльність УНРЗ в перші роки незалежності України носила конструктивний характер. Вона виражала інтереси націонал-патріотично, демократично спрямованого населення регіону. Створена з метою координації дій всіх

демократичних організацій Закарпаття, вона сприяла створенню єдиного організованого спротиву намаганням номенклатури запобігти державотворчим процесам. Діючи як незалежне громадсько-політичне об'єднання, як асоціація демократичних партій, рухів, товариств і організацій, УНРЗ стояла на платформі побудови незалежної соборної демократичної України. За перші два роки свого існування об'єднання виголосило понад два десятки заяв, звернень, ухвал, у яких розвінчувався антиукраїнський характер політичних рішень обласної влади та сепаратистських організацій.

16 жовтня 1991 року в Ужгороді пройшли установчі збори громадсько-благодійної організації Асоціація нерадикальних демократів (АНД). Незважаючи на серйозні наміри членів товариства брати активну участь у вирішенні проблем розвитку краю, їх діяльність у цьому напрямку була ледь помітною. Хоча, слід відзначити, що вони особливо проявили себе під час обговорення проектів про самоврядну територіальну одиницю Закарпаття, і навіть розробили альтернативний проект від АНД (з 1992 року – Асоціація демократів Закарпаття (АДЗ)).

Християнсько-народна спілка Закарпаття (ХНСЗ), котра на першому етапі своєї діяльності сприяла державотворчій активності, була утворена 13 червня 1993 року в Ужгороді. Поява нової громадської організації була викликана відсутністю ефективного суспільно-політичного та економічного розвитку краю. 29 вересня 1993 року в місті Мукачево відбулася установча конференція громадської організації – Закарпатське народне об'єднання (ЗНО). Основною метою створення ЗНО учасники вважали захист інтересів населення краю та відстоювання науково обгрунтованих шляхів соціально-економічного розвитку краю.

Закарпатські громадські організації громадсько-політичного та культурно-освітнього спрямування у своїй діяльності виношували дуже важливі для усвідомлення громадянами державницькі цілі. Їхні завдання носили цінний запас необхідності збереження та збагачення історичних, культурних, мовних, духовних традицій. Виходячи з умов, в яких опинилося суспільство на зламі 80 – 90-х років ХХ століття, можна говорити про збереження і відстоювання суспільно-політичних орієнтацій. Безперечно, що факт поліетнічності краю не міг не впливати на спосіб виконання своїх завдань культурно-просвітницькими організаціями в процесі формування основ громадянського суспільства, становлення демократичного плюралізму в Україні.

